

„Československá“ historiografie 1918-1992 - realita, nebo fikce?

BOHUMIL JIROUŠEK (ČESKÉ BUDĚJOVICE)

Otázka existence „československé“ historiografie jako jednotného celku je otázkou zdánlivě nesmyslnou, všichni přece „víme“, že české a slovenské dějiny se v minulosti vyvíjely víceméně samostatně, třebaže již v 19. století zde jsou nesporné spojnice - zejména v literatuře, ale koneckonců i František Palacký promyslel své pojetí českých dějin v zemi nad Dunajem.¹ Nicméně pro úvahu o „československé“ historiografii je nezbytným předpokladem vznik československého státu v roce 1918, jenž přes nelehké soužití se rozpadl (s krátkou výjimkou let 1939-1945, emigrační vládou navíc víceméně nevzatou do úvahy) až roku 1992. Tento státní útvar, jenž nás spojoval po většinu 20. století, vzbuzuje myšlenku, že jakési propojení mezi oběma národy nutně být musí.² Koneckonců již Velká Morava bývá chápána jako dávná společná tradice Čechů a Slováků, jakýsi jejich společný stát, třebaže shoda ohledně hranic naprosto neexistuje; bylo by tudíž stejně tak možné připojit do této interpretace i další kmeny, jež později patřily k jiným národům.

Toto vědomí je nejspíše dokladem, že v dějinách transgrese a regrese hranic - jako dělitek - je otázkou reality, ale také - a možná zejména - myšlení, úvah člověka nad světem, nad vztahy mezi etniky a národy, vědomím kolektivní identity.³ Pravděpodobně mezi Čechy a Slováky existuje

¹ Jeho *Přehled dějin krasovědy* z roku 1825 již obsahuje jeho filosofii českých dějin, třebaže o historické materií k českým dějinám ještě převážně neměl ani tušení. Podobně bývá do českých historiografických souvislostí zasazován Pavel Josef Šafařík.

² Základní syntézu obou národních historiografií - vyložených víceméně paralelně vedle sebe - představuje František Kutnar - Jaroslav Marek: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*. Praha 1997.

³ Přehled obecné literatury k tématu překračuje prostorové možnosti této drobné studie, spíše esejistického charakteru. Srovnej alespoň Michel Foucault: *Myšlení vnějšku*. Praha 1996, s. 7-34, a dále M. Foucault: *Archeologie vědění*. Praha 2002, Doris Bachmann-Medick: *Cultural Turns. Neuorientierung in den Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg 2006.

spoluvědomí hlubší než jen vědomí slovanské, případně západoslovanské, sounáležitosti. Již od středověku je střední Evropa kdesi mezi Západem a Východem, je čímsi nepojmenovatelným spojena - možná i úsilím o jakousi integraci, není však schopna se dlouhodobě shodnout na stabilním řešení.⁴ V jistém slova smyslu asi má pravdu Karel Kosík, když mluví o politické nevypěstlosti našeho národa, což lze však vztáhnout na celou střední Evropu; a to nejenom zemi Visegrádské čtyřky.⁵

Cílem našeho příspěvku však je úvaha nad pouhým segmentem tohoto problému, nad existencí československé historiografie jako otázkou interpretace dějin myšlení o našich dějinách - Čechů i Slováků. Na tuto otázku nepochybně není jednoduchá odpověď. Národnostní konfliktnost existence Československa - stejně jako předtím habsburské monarchie - vedla ke vzniku řady interpretací, jež jsou mnohdy protikladné, zastupující stanoviska té které národní reprezentace.

Přesto nelze přehlédnout základní konstanty, jež jsou dány diskursivním prostředím okolí,⁶ které národní historiografii podmiňují.⁷ Rok 1918 je okamžikem zrodu Československa, to spolu s masarykovskou teorií čechoslovakismu - jednotného národa složeného ze dvou větví - podmiňovalo začátky vývoje slovenské historiografie, jež ovšem byla „budována“ Čechy s více či méně kladným vztahem ke Slovensku.⁸ Právě slovenské působení Václava Chaloupeckého, dlouholeté hlavní osobnosti od-

⁴ René Guémon: *Krise moderního světa*. Praha 2002, s. 34-49; Jan Křen: *Dvě století střední Evropy*. Praha 2005, s. 22-30; Karel Müller: *Češi a občanská společnost. Pojem, problémy, východiska*. Praha 2002.

⁵ Machiavelli a machiavellismus. Kulatý stůl „Plamene“ za účasti Karla Kosíka, Josefa Macka, Petra Pitharta, Lubomíra Sochora a Františka Šamalíka. Plamen 11, 1969, č. 3, s. 13. Srovnej podobně i Karel Kosík: *Století Markéty Samsové*. Praha 1995, s. 105-107.

⁶ Viz Michel Foucault: *Die Ordnung des Diskurses. Mit einem Essay von Ralf Konersmann*. Frankfurt am Main 1991. Srovnej též např. Eva Kúchová: *Súčasná podoba areálových štúdií*, in: Ivo Pospíšil - Miloš Zelenka - Anna Zelenková (edd.), *Česká a slovenská slavistika na počátku 21. století*. Brno 2005, s. 113-117.

⁷ Podnětně lze k interpretaci dějepisectví 20. století v této souvislosti vnímat zejména práci Lutz Raphael: *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*. München 2003.

⁸ Srovnej např. Jozef Baďurík: *O počiatkov štúdia histórie na Univerzite Komenského v Bratislave*, in: Bohumil Jiroušek - Josef Blüml - Dagmar Blümllová (edd.), Jaroslav Goll a jeho žáci. České Budějovice 2005, s. 539-552; Josef Blüml - Bohumil Jiroušek: *Historik Václav Chaloupecký a Slovensko*, in: Ivo Pospíšil - Miloš Zelenka (edd.), *Aktuální slovakistika*. Brno 2004, s. 5-15; Jiří Lach: *Životní osudy Josefa Borovičky*. Moderní dějiny 12, 2004, s. 215-246.

boru historie na bratislavské univerzitě, lze chápat jako základ pro konstituování budoucí vědecké slovenské historiografie, jež však byla původně budována jako historiografie čechoslovakistická. Teprve pod vlivem Chaloupeckého a jeho dalších českých kolegů se formuje zakladatelská generace skutečně „autonomní“ (svébytné) slovenské historiografie, jež se v postavě Dušana Rapanta a jeho následovníků vymezí vůči Chaloupeckému pojetí slovenských dějin a vůči české historické obci jako cosi odlišného. Dokladem tu může být - vedle vědeckých polemik - především neúčast slovenských historiků na druhém sjezdu československých historiků, jenž se roku 1947 konal v Praze.⁹ Přes tuto nevráživost však po celou dobu existence Československa nelze přehlédnout vzájemnou komplementaritu české a slovenské vědy,¹⁰ jež se vzájemně doplňuje - slovenská a česká kultura měla poměrně snadný přístup k literatuře druhého národa, šlo

o jednotné diskursivní prostředí, v němž se odlišnosti objevovaly spíše na úrovni epistémových polí. Na druhé straně nacionálně vyhraněný Daniel Rapant se těžko mohl smířit s čímkoli, co by představovalo Prahu jako reprezentanta československé vědy, zatímco Slovensko, tedy zejména on sám, by vystupovalo v roli podřízené, víceméně v pozici regionu, zatímco on chtěl být tvůrcem centra slovenské historiografie.¹¹

Z daného stavu však vyplývá, že minimálně pro léta 1918-1938, tedy pro existenci první republiky, lze jednoznačně mluvit o československé historiografii jako jednotném celku - v kontextu daného státu i na mezinárodním poli, kdy však paradigma dobové historické vědy bylo diktováno diskursem zformulovaným českými historiky, a to pražskými, brněnskými i bratislavskými, vůči nimž se teprve postupně vytvářela slovenská opozice přicházející relativně pomalu s kritikou českých koncepcí slovenských dějin a teprve následně s vlastními geografickými i etnickými základy slovenských dějin.¹²

⁹ Viz Antonín Kostlán: *Druhý sjezd československých historiků a jeho místo ve vývoji českého dějepiscectví v letech 1935-1948*. Praha 1993, s. 64-67.

¹⁰ Srovnej alespoň Alexej Mikulášek: *Komplementarita jako kritická výzva (Několik nesoustavných poznámek k česko-slovenskému literárnímu kontextu)*, in: Ivo Pospíšil - Miloš Zelenka (edd.): *Česko-slovenské vztahy, Evropa a svět*. Brno 2004, s. 107-115.

¹¹ A. Kostlán: *Druhý sjezd*, s. 65.

¹² F. Kutnar - J. Marek: *Přehledné dějiny*, s. 934-953. V tomto příspěvku beru do úvahy pouze skutečně vědeckou historiografii, nikoli nacionálně vyhraněné publicisty se zájmem o dějiny - v tomto smyslu by bylo možné o slovenské „historiografii“ hovořit již dokonce před rokem 1918.

Na mezinárodním poli však jednotný diskurs československé historiografie víceméně zůstával zachován i v éře komunistického státu. Spolupráce s Maďarskem sice probíhala převážně na úrovni Slovenské akademie věd, ale de iure na ni byla delegována Československou akademií věd, neboť převážně (pouze) pro slovenské dějiny byl významný kontext bývalého Uherského království, jeho archivy. V ostatních oblastech zahraničních vztahů dominovala pražská centra - Československá akademie věd a částečně Univerzita Karlova, formálně však zejména Československá historická společnost jako garantka mezinárodních kontaktů; v tomto směru Slovenská historická společnost do roku 1989 (a de iure do roku 1992) nedosáhla na skutečně vůdčí roli v mezinárodním zastoupení, přestože se o to Daniel Rapant snažil již před rokem 1948.¹³ Například na mezinárodních kongresech historických věd dominovala česká účast - s výjimkou převažující účasti slovenských historiků na kongresu roku 1970 v Moskvě, kam vzhledem ke krizi roku 1968 a následné normalizaci byli čeští účastníci vysláni v omezené míře.¹⁴ Je třeba říci, že výsledky české historické vědy tak na mezinárodním poli dominovaly, což však ovlivňovalo také to, že lidé typu Miloše Gosiorovského či Ludovíta Holotika, přes jejich podobné zakotvení v politických strukturách, skutečně vůdčím osobnostem pražského centra vědecky konkurovat nemohli. Přestože slovenská historická věda si po roce 1948 zřejmě zachovala větší personální kontinuitu než césurovitě se vyvíjející historická věda v českých zemích, zejména v Praze, také na Slovensku se do vůdčích pozic historického oboru dostávají exponenti komunistické strany, jež však - v mnohem menší míře musí dokazovat svou vědeckou úroveň, bez níž se bylo obtížné v 60. letech udržet v opravdové špičce oboru, zatímco v 70. letech k dosažení postů stačila znovu věrnost komunistické straně. V tomto směru nepochybně je výrazně odlišný český vývoj, zejména intelektuálního prostředí Prahy, zatímco slovenské historické vědě se formální federalizací splnila většina vnějších požadavků na samostatnou historickou vědu, třebaže i nadále její řízení částečně probíhalo přes Prahu: vedoucí pracovníci ústavů Slovenské akademie věd obvykle - někdy spíše formálně - zastávali funkce i ve vedení Československé akademie věd.

¹³ A. Kostlán: *Druhý sjezd*, s. 65.

¹⁴ Viz Bohumil Jiroušek (ed.): *Česká a československá účast na mezinárodních kongresech historických věd*. České Budějovice 2006 (v tisku) - blíže viz referáty B. Jirouška, J. Rauchové, Z. Gilarové a I. Malého a konečně pro období po roce 1989 také příspěvek J. Pánka. Výrazný organizační podíl měla Slovenská historická společnost také na československé účasti na kongrese ve Vídni roku 1965, kam byla vypravěna z Bratislavy výletní loď.

Rok 1989 pak přinesl nejen osvobození z područí sovětského dirigismu a domácí komunistické strany, ale také plné tlumočení nacionálních antagonismů mezi Čechy a Slováky, přičemž v rámci historického povědomí se objevil - spíše okrajově - také problém identity moravské. Zatímco vztahy mezi českými zeměmi postupně přestávají být vnímány jako problematické či nějakým způsobem degradující regiony, Slovensko definitivně špelo k oddělení a plnému samostatnému vývoji.

Tento příspěvek nechce však řešit obraz „československé“ historiografie let 1918-1992 jako celek, jako definitivní obraz, jeho cílem je především upozornit na skutečnost, že českou a slovenskou historiografií nebude nikdy možné vykládat jako dva samostatné proudy bez vzájemných vlivů. Slovenskou historiografií do roku 1938 a v mnoha směrech i později bude možné pochopit jen jako polemiku s českou (a samozřejmě i maďarskou) představou vývoje Slovenska, původně jako součásti Uherského království a následně Československé republiky. V mnohém pak jsou obě historiografie - česká a slovenská - komplementární, nevyložitelné v některých souřadnicích jedna bez druhé. Závěrem bychom měli přiblížit alespoň některé z nich.

Nepochybně bude nutné prozkoumat český zájem o slovenské dějiny a slovenský o český - minimálně v ústředních časopisech, tedy zejména v Československém časopise historickém a v slovenském Historickém časopise (původně též v časopise Bratislava aj.), stejně jako syntézy československých dějin, do nichž slovenské části mnohdy vznikaly v rámci Historického ústavu SAV.¹⁵ Zatímco v éře první republiky půjde zřejmě více o dějiny jako národní vyprávění - s určitými rozdíly v důrazu na teritoriální a nacionální aspekty - v éře dominance marxistické historiografie bude jednotlivým prvkem třídní výklad dějin.

Podobně základním okruhem, v němž se ukáže provázanost československé historiografie, bude problematika organizačních forem. Zajímavé tak budou zejména vzájemné vazby mezi ČSAV a SAV, kdy Historický ústav ČSAV se soustředil na české dějiny, zatímco Historický ústav SAV na slovenské dějiny. Toto zdánlivě jednoduché dělení se nám ovšem výrazně naruší, zjistíme-li, že ne ve všech částech historické vědy byly kompetence takto přesně vymezeny - například Československo-sovětský institut ČSAV zahrnoval i problematiku Slovenska.

¹⁵ Srovnej např. *Přehled československých dějin* (tzv. Maketa) - k němu alespoň Jiří Jílek: *František Graus a „Maketa“*, in: Zdeněk Beneš - Bohumil Jiroušek - Antonín Kostlán (edd.), *František Graus - člověk a historik*. Praha 2004, s. 57-68.

Nepochybně zajímavou otázkou - zde však spíše pro komparaci - bude srovnání vědeckých kariér historiků v českých zemích a na Slovensku, kde v 50. letech na Slovensku zřejmě skutečně výraznější bylo nacionální vymezení než vliv členství v komunistické straně. Koneckonců zatímco marxismus samotný byl víceméně internacionální hnutím, marxismus-leninismus (včetně stalinismu) byl spíše hnutím nacionálním.¹⁶ Podobně inspirativní může být komparativní srovnání legitimizační role historie, zejména popularizace dějin médii: společné zkušenosti druhé světové války, doby 50. let v budovatelských filmech apod.

Éra Československa je dobou, kterou bude zároveň nutno vysvětlovat jako sdílenou kolektivní identitu jednoho státního celku, zároveň však jako heterogenní obrazy druhého - dvou národních společenství, jež spolu vycházejí někdy spíše zdánlivě, neboť obě společenství mají pocit, že zvýhodňováno je právě to druhé. Podobně však existovala napětí mezi centrem a regionem i v rámci samotných českých zemí a česko-slovenské/slovensko-české vztahy jsou vlastně v jistém smyslu variantou tohoto napětí, otázkou definic centra a periferie.

Lze očekávat, že postupně dojde k opouštění nacionální sebestřednosti na obou stranách česko-slovenské hranice - a to samozřejmě nejenom v dějepiscetví, což nejspíše postupně povede k pochopení spojnic v diskursivním prostředí a tedy i k pochopení jednotného diskursu historické vědy v Československu, kdy ovšem nelze plně hovořit o jednotném paradigma. Výklad dějin českého a slovenského národa bude vždy většinou výkladem blízkých, nicméně spíše sousedních kultur, přesto část bude třeba vykládat jednotně - a právě bez této části nebude nikdy možné pochopit národní historiografie a tudíž ani národní dějiny obou částí bývalé federace v jejich celku.

Příspěvek vznikl s podporou výzkumného záměru MSM 6007665807.

¹⁶ Např. L. Raphael: *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme*, s. 57-58, 117-137 aj., Jörg Baberowski: *Der Sinn der Geschichte. Geschichtstheorien von Hegel bis Foucault*. München 2005, s. 80-98, Bohumil Jiroušek: *Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie - možnosti a meze studia*. Český časopis historický 104, 2006, č. 4 (v tisku).